

УДК 342.922

О.Я. РОГАЧ, канд. юрид. наук, доц., Ужгородський національний університет

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ЯК РЕЗУЛЬТАТ РОЗСУДУ В ПРАВІ

Ключові слова: розсуд, свобода, юридична свобода, зловживання правом, правосвідомість

Дослідження категорії зловживання правом об'єктивно не можливе без вивчення та аналізу такого правового поняття як «розсуд в праві». Суб'єкт правовідносин, вибираючи те чи інше суб'єктивне право, діє на власний розсуд, однак в більшій мірі розсуд реалізується при виборі варіантів здійснення суб'єктивного права. Чим ширшими повноваженнями наділений суб'єкт, тим більше можливостей він має діяти на власний розсуд. У свою чергу широкі повноваження можуть слугувати підставою для зловживання своїми правами. З іншого боку, у разі звуження обсягу повноважень зменшується можливість зловживання, оскільки розсуд суб'єкта значно обмежується. Отже, дані категорії взаємопов'язані та співвідносяться як причина (розсуд) та наслідок (зловживання правом).

Тому метою статті є дослідження категорії «розсуд в праві». Для досягнення мети нами поставлені завдання проаналізувати співвідношення категорії юридичної свободи, розсуду та зловживання правом; виокремити основні ознаки розсуду як правової категорії, дослідити правову суть даного поняття; проаналізувати вплив правосвідомості на розсуд суб'єкта правовідносин при здійсненні ним суб'єктивного права. Новизна статті полягає в авторському визначенні основних ознак розсуду у праві.

Науковці, які займаються проблематикою розсуду в праві (Д. Абушенко, В. Антропов, А. Барак, А. Боннер, С. Братусь, Д. Галліган, М. Галантер, В. Ковальський, К.І. Комісаров, О.О. Маліновський, П. Недбайло, О.А. Пап-

кова, В.М. Хропанюк) стоять на різних підходах, що, в свою чергу, й обумовлює протилежність їх поглядів, що пов'язано з теоретичною складністю, багатогранністю даного поняття, відсутністю єдиного підходу до розуміння його суті та правової природи.

Вважаємо, що дослідження розсуду слід розпочати із з'ясування його взаємозв'язку з категорією свободи. Адже, «розсуд» ми будемо позиціонувати з юридичною свободою вибору.

Свобода особи - це надана людині можливість мислити й діяти у відповідності зі своїми переконаннями, поглядами й уявленнями про бажане і дійсне, домагатися здійснення поставлених перед собою цілей і в такий спосіб реалізувати своє «я» в об'єктивному світі, змінюючи його на основі пізнаних законів розвитку природи й суспільства [1, с.84].

Для з'ясування правової суті свободи важливим є відповідь на питання: чи може юридична свобода надати можливість суб'єкту мислити й діяти у відповідності зі своїми переконаннями, поглядами й уявленнями про бажане й належне? Звичайно ж, ні, оскільки, по-перше, право не може повною мірою задовольняти інтереси всіх верств населення. А, по-друге, свобода особи, у частині можливості діяти у відповідності зі своїми переконаннями, багато в чому залежить від наявності реальних умов подібної поведінки, тобто від наявності свободи фактичної.

У науковій літературі поняття свободи в основному розглядається з двох сторін, які відображають суть цього явища: 1) з боку носія суб'єктивних прав – людини, тобто внутрішня свобода; 2) з боку суспільства, членом якого виступає індивід – зовнішня свобода [2, с.17; 3, с.165].

Під внутрішньою свободою ми розуміємо можливість людини самостійно вибирати варіант своєї поведінки, ставати учасником правовідносин, вибирати те чи інше суб'єктивне право або ж не вибирати жодного. Ця можливість не обмежується ніякими зовнішніми чинниками та є суцільно внутрішньою

властивістю свідомості індивіда. Зовнішня свобода реалізується через реальну дію, через здійснення своїх прав і свобод. Таким чином вона співвідноситься із внутрішньою свободою, оскільки направлена на її реалізацію. Однак, на відміну від внутрішньої свободи, вона обмежена правом, свободою інших осіб в тому числі й держави. Як вірно відзначила І.Д. Ягофарова, зовнішня свобода є головним об'єктом обмежувального впливу з боку численних і різноманітних матеріальних і нематеріальних елементів дійсності, хоча жодним чином не можна не враховувати такий вплив на усвідомлення й переживання людиною того свого внутрішнього стану, що і називається відчуттям своєї внутрішньої (духовної) свободи [4, с.20].

Вважаємо, що внутрішня й зовнішня свобода, категорії не тотожні, не однакові за змістом, однак все-таки не можуть існувати одна без одної, оскільки органічно зв'язані між собою, обумовлюють одна одну. Якщо піддавати аналізу ті або інші аспекти внутрішньої свободи, то в кожному разі прийдеться звернути увагу й на свободу зовнішню, і навпаки.

Людина, керуючись своєю внутрішньою свободою, подумки вибирає варіант поведінки, направлений на оптимальне здійснення суб'єктивних прав у відповідності до власних потреб та інтересів. Отже, внутрішню свободу ми позиціонуємо із свободою вибору.

На етапі вибору особою того чи іншого варіанта поведінки, конкретного суб'єктивного права, ми не можемо говорити про можливість зловживання правом, оскільки останнє пов'язується з процесом здійснення права. З огляду на це, важко погодитися з висновком О.О. Маліновського, що розсуд з вибору шкідливого способу здійснення права юридично засуджується [5, с.224], оскільки внутрішній розсуд лежить поза межами правового регулювання. Разом з тим, ми не можемо заперечувати той факт, що саме на етапі вибору суб'єктивного права зароджується зловживання правом, що саме в цей момент

особа програмує себе на вибір такої поведінки, яка обмежує свободу інших осіб.

Право є зовнішня свобода, надана й обмежена нормою. Як відзначав Д. Ллойд, «право, у силу самої своєї природи, повинно займатися зовнішніми аспектами поведінки людини, тобто, у першу чергу, взаєминами між людьми, а не внутрішнім станом їхнього духовного розвитку» [6, с.159].

У реальному житті, у суспільствах з розвинутою правовою системою свобода людини та громадянина обмежується позитивним правом. Але ця формальна констатація не відповідає вимогам філософського розуміння права, яке припускає існування принципу обмеження свободи, а не фактичного встановлення її меж. Таким принципом служить неприпустимість зазіхань на свободу інших осіб, тобто заборона зловживання правом у всіх його проявах.

Здійснюючи суб'єктивне право уповноважена особа стикається з двома чинниками: волею законодавця, яка виражена в нормах права, закріплених в офіційному нормативно-правовому документі та власним розсудом. Суб'єкт стоїть перед вибором врахувати волю законодавця чи застосувати норму на власний розсуд?

Розширюючи або звужуючи розсуд у праві, законодавець використовує заборони, дозволи, стимули, які відносяться до способів правового регулювання тих чи інших відносин. Сам же розсуд у праві є тим полем діяльності суб'єкта правовідносин, на якому він вільно визначає лінію своєї поведінки по відношенню до об'єктів. Розсуд являє собою щось «неформалізоване й неурегульоване» нормами права, що дозволяє особі самостійно визначати лінію своєї поведінки у встановлених рамках. Це дозволяє зробити попередній висновок, що законодавець не може вплинути на розсуд суб'єкта правовідносин шляхом лише його нормативного врегулювання, оскільки розсуд не є цілком правовою матерією.

Якщо ж розсуд у праві виключає можливість стовідсоткового його правового регу-

лювання, виникає питання: чи є розсуд у праві свавіллям, що не піддається регулюючому впливу?

Дійсно, ч.1 ст.12 ЦК України передбачає, що особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Однак, здійснення в повному обсязі даного положення без яких-небудь застережень може призвести до непередбачених наслідків. Право особи в такому обсязі перетворилося б у фікцію для суб'єктів, а також обернулося для них повним безправ'ям і свавіллям. Будь-яка особа (фізична чи юридична) не може існувати абсолютно самостійно й незалежно від кого-небудь. Вона є одночасно й частиною суспільства, суб'єктом певної групи суспільних відносин. У суспільстві повинна бути присутня гармонія взаємин одиничного й цілого. Із цією метою суспільство змушене вторгтися в сферу приватних інтересів. У свою чергу суб'єкти права зобов'язані зважати на інтереси суспільства та інших учасників правовідносин, дотримуватися моральних засад суспільства. Суспільство, надаючи, гарантуючи й захищаючи права особи, має моральне право обмежувати її правомочності для того, щоб забезпечити права й законні інтереси осіб [7].

Сфера розсуду уповноваженого суб'єкта не є безмежною, як не є безмежна і сама свобода. І хоча її контури бувають окреслені не чітко, межі розсуду в праві все таки існують. Насамперед, це ті межі, які ставляться до будь-якого процесу здійснення суб'єктивних прав. Наприклад, стаття 13 ЦК України встановлює межі здійснення цивільних прав, які зводяться до того, що : 1) при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди доквітлю або культурній спадщині; 2) не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах; 3) при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства; 4) не допускаються використання цивільних прав з метою неправомір-

ного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція.

Межі розсуду в праві можуть бути встановлені не лише чинним законодавством. Залежно від правової системи конкретної країни вони можуть регламентуватися релігійними нормами (наприклад, нормами Корана, що обмежують свободу розсуду правовірного мусульманина), політичними нормами (коли ідеологічна догма тоталітарної держави регулює поведження людей), а також нормами звичаїв і традицій [7].

Проблема розширення й звуження меж вільного розсуду тісно стикається із проблемою прав і законних інтересів третіх осіб. Розширення й звуження меж розсуду покликані сприяти, з одного боку, найбільш ефективної реалізації правомочностей особи, з іншого боку – виключенню можливості заподіяння шкоди третім особам.

Отже, відповідаючи на поставлене питання, зауважимо, що в тій чи іншій мірі вплинути на розсуд можливо шляхом деталізації прав та обов'язків суб'єкта, чіткої їх регламентації в нормах права, встановленням меж здійснення суб'єктивного права. Однак, повністю виключити розсуд при здійсненні особою суб'єктивного права неможливо. Розсуд є неодмінною складовою процесу здійснення права.

Незважаючи на те, що розсуд представляється досить складним явищем, що формується під впливом різних факторів, це зовсім не означає, що на процес формування розсуду людини не можна впливати цілеспрямовано. Одним із основних чинників, який з одного боку впливає на нього, а з іншого і здійснює регулюючий вплив є *правосвідомість*. Розглядаючи правосвідомість, слід зауважити, що вона сама по собі, ні як наукова категорія, ні як існуюче правове явище, не здатна впливати на той або інший позитивний результат. Інакше кажучи, немає суб'єкта без правосвідомості, але не всяка правосвідомість тягне суспільно корисні дії суб'єкта.

У цьому контексті І.О. Ільїн писав: «Людині неможливо не мати правосвідомості; її має кожний, хто усвідомить, що, крім нього, на світі є інші люди. Людина має правосвідомість незалежно від того, знає вона про це, або не знає, дорожить цим надбанням або ставиться до нього із зневагою. Все життя людини й вся її доля складається за участі правосвідомості й під її керівництвом; мало того, жити – для людини значить жити правосвідомістю, в її функції й у її термінах: тому що вона залишається завжди одною з великих і необхідних форм людського життя. Вона живе в душі й тоді, коли ще відсутнє позитивне право, коли немає ще ні «закону», ні «звичаю», коли ніякий «авторитет» ще не висловився про «право», правомірну поведінку. Наївне, напівсвідоме, безпосереднє переконання в тому, що не всі зовнішні діяння людей однаково допустимі й «вірні», що є зовсім «нестерпні» вчинки і є «справедливі» рішення, - це переконання, яке виходить із незнання відмінностей «права» і «моралі», лежить в основі любого «закону» і «звичаю», і генетично передуює правотворчості. І навіть у тих випадках, коли зміст звичаю й закону визначається корисливим інтересом сильного, коли право є несправедливим або «дурним» правом, – у його основі лежить безпосереднє переконання в необхідності й можливості відрізнити «вірну» і «допустиму» поведінку від «невірної» і «недопустимої» і регулювати життя людей на підставі цього загальнообов'язкового критерію. У цьому виявляється своєрідна трагікомедія правового життя: перекручена правосвідомість залишається правосвідомістю, але викривляє свій зміст; вона звертається до ідеї права, але бере від неї лише схему, користується нею по-своєму, зловживає нею й наповнює її негідним, перекрученим змістом; виникає неправедне право, що, однак, іменується «правом» і видається за право, компрометуючи у свідомості людей саму ідею й підриваючи віру в неї» [8].

Найбільш значиму роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації права (тобто, при

здійсненні суб'єктом зовнішнього розсуду) в процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Життя людини ясно демонструє, що свідомість, думка, образ, вольове зусилля дійсно управляють поведінкою людей, ініціюють і регулюють їхні дії й вчинки у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі правовій. Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості в значній мірі залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві – рівномірною, соціально-корисною або неправомірною, соціально шкідливою і небезпечною.

Правосвідомість конкретної людини складається під впливом тих умов, у яких вона живе й працює, а так як умови життя індивідів різні, то це позначається й на їхній правосвідомості. Звідси правосвідомість однієї людини може бути глибокою, містити наукову оцінку правових явищ, а іншої - обмеженою, такою що відстає від загального рівня, суспільної правосвідомості.

На розсуд в процесі здійснення права роблять вплив й інші форми суспільної свідомості, насамперед це релігія й мораль, а також вся сукупність суспільних відносин.

Аналізуючи вищенаведене, виокремимо основні ознаки розсуду у праві:

1) проводячи аналогію між розсудом та свободою, вважаємо, що розсуд є юридичною свободою суб'єкта правовідносин, яка полягає в інтелектуально-вольовій діяльності суб'єкта, що направлена на реалізацію наданих йому законодавством відповідних прав, повноважень у межах та у спосіб визначених нормою права.

2) розсуд як правова категорія відноситься головним чином до суб'єктивної (психологічної) сторони поведінки суб'єкта правовідносин.

3) за інтелектуально-вольовою ознакою розсуд суб'єкта правовідносин можна поділити на внутрішній і зовнішній.

4) внутрішній розсуд суб'єкта правовідносин полягає у виборі відповідно до його потреб та інтересів того чи іншого суб'єктивного права, наявності (існування) якого ви-

значена законодавцем (інтелектуальна складова). У цьому контексті необхідно відзначити, що суб'єкт на даному етапі не може бути позбавлений чи обмежений у свободі вибору суб'єктивного права. Реалізуючи цю свободу суб'єкт не зачіпає прав та інтересів, свобод інших осіб, а отже не може і зловживати правом, тому що категорія зловживання правом відноситься до процесу здійснення суб'єктивного права.

5) зовнішній розсуд безпосередньо пов'язаний із здійсненням права, та полягає в реалізації суб'єктом правовідносин суб'єктивного права, тобто тих можливостей, які надані йому позитивним правом. Саме здійснюючи зовнішній розсуд, суб'єкт може зловживати правом, вчиняти правопорушення, в тому числі і злочини.

6) з метою недопущення зловживання уповноваженою особою суб'єктивними правами (повноваженнями) законодавство регулює використання такими суб'єктами розсуду шляхом встановлення меж здійснення розсуду;

7) процес формування розсуду окремого індивідуума залежить від багатьох чинників, в тому числі: правосвідомості, моралі, релігії тощо.

8) у залежності від суб'єктів та виду правовідносин, розсуд можна поділити на:

а) розсуд суб'єкта при здійсненні свого суб'єктивного права у приватноправових відносинах, де діє принцип «дозволено все, що не заборонено законом». У галузях приватного права, на відміну від публічних галузей права, можливості розсуду ширші, оскільки основним методом правового регулювання приватноправових відносин є диспозитивний метод, який дозволяє варіантність поведінки при здійсненні права, а також застосування оціночних понять («справедливість», «добросовісність» та «розумність»);

б) розсуд суб'єкта при здійсненні своїх повноважень у публічно-правових відносинах, де суб'єктами виступають органи державної й муніципальної влади, посадові осо-

би, інші суб'єкти, наділені владними повноваженнями. У межах цього розсуду виділяють: 1) суддівський розсуд; 2) адміністративний розсуд; 3) розсуд в правозастосовній діяльності.

Підводячи підсумок, хочемо відзначити, що виявлення обставин, що супроводжують розсуд, і вироблення в міру можливості ефективних механізмів, що стримують переростання свободи розсуду у зловживання правом – є завдання, які потребують негайного вирішення теоретиками права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петрухин И. Л. Человек как социально-правовая ценность / И. Л. Петрухин // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 83–90.

2. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой ; отв. ред. В. П. Сальников и др. ; сост. А. П. Альбов и др. – СПб. : Юридический институт, 1998. – 184 с.

3. Ильин И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин ; сост. П. В. Алексеева, В. И. Кураева ; примеч. Р. К. Медведевой ; послесл. В. И. Кураева. – М. : Республика, 1993. – 431 с.

4. Ягофарова И. Д. Право как мера ограничения свободы : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История правовых учений» / И. Д. Ягофарова ; Министерство образования и науки Российской Федерации. Уральская государственная юридическая академия. – Екатеринбург, 2004. – 28 с.

5. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) / А. А. Малиновский. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 352 с.

6. Ллойд Д. Идея права / Ллойд Д. – М. : ЮГОНА, 2002. – 416 с.

7. Камышанский В. П. Пределы и ограничения права собственности / Камышанский В. П. – Волгоград : ВА МВД России, 2000. – 224 с.

8. Ильин И. А. О сущности правосознания / | И. А. Ильин. – Москва, 1993. – 244 с.

Рогач О. Я. Зловживання правом як результат розсуду в праві / О. Я. Рогач // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 760–765 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10rojrvp.pdf>

Аналізується категорія «розсуд у праві», розглядаються ознаки розсуду як правової категорії. Основна увага приділена розмежуванню категорії юридичної свободи, розсуду та зловживання правом. Досліджується вплив правосвідомості на розсуд суб'єкта правовідносин при здійсненні ним суб'єктивного права.

Рогач А.Я. Злоупотребление правом как результат усмотрения в праве

Анализируется категория «усмотрение в праве», рассматриваются признаки усмотрения как правовой категории. Основное внимание уделено разграничению категории юридической свободы, усмотрения и злоупотребление правом. Исследуется влияние правосознания на усмотрение субъекта правоотношения при осуществлении им субъективного права.

Rogach O.Y. Abuse of Law as a Result of the Discretion in the Law

The category «discretion in the law» is considered signs of discretion as a legal category. The main attention is paid to the delimitation of the category of legal freedom, discretion and abuse of law. The influence of awareness on the subject of legal discretion in the exercise of subjective rights is investigated.

Форум права Форум